

Мішель Фуко влучно характеризує Сартра як універсального інтелектуала, який боровся за такі універсальні цінності, як істина, свобода, гуманізм, тобто працював у царині макрополітики. Сам Фуко вбачає більше користі у специфікованих інтелектуалах, практичних типах, які працювали б у певних визначених царинах репресованого: університетах, лікарнях, в'язницях, сексуальних чи національних меншинах. Ідеться про сферу мікрополітики, вочевидь, без риторики промовляння від імені пригноблених, про адекватну роль у специфікованих фахових диспутах, позаяк сучасні інтелектуали не монополізують функції речників істини, лише висловлюють свою позицію, захищають свої ідеали та норми. За наших умов, з огляду на описані тут стосунки між політичними та культурними полями, найуспішнішою платформою для таких дій стають електронні (інтернетні) видання.

Інтелектуалами можна назвати осіб, незалежних за освітою та фахом, таких собі поціновувачів свободи й автономії загалом та нецензурованих і здеідеологізованих досліджень зокрема. На жаль, як за державної, так і за ринкової економіки цим особам загрожує залежність від держави чи приватного капіталу, бо добробут у суспільстві за будь-яких обставин контролюється прибутками та конкуренцією. Розвивається – пригадаймо Маркса – матеріальна залежність, здавалося б, вільного й незалежного дослідницького духу інтелектуалів від політичної та економічної еліти, яка, своєю чергою, намагається

максимально контролювати діяльність інтелектуалів за допомогою дисциплінарного вправління, покарання, позбавлення платні чи посади.

У цій ситуації інтелектуали можуть обирати між конформізмом, підкоренням владі та домінантній ідеології, практикою самоцензури, аполітичною позицією й загалом капітуляцією, а також опозиційністю, критичним налаштуванням і неґацією.

Важливим аспектом аналізу позицій інтелектуалів є їхня вкоріненість у національний контекст. Зокрема, Макс Вебер у культуроцентричній концепції нації зазначає, що, оскільки індивідуальність нації пов'язана з її культурною ідентичністю, інтелектуали постають як чільні пропагандисти національної ідеї. Він називає інтелектуалами верстви, які продукують досягнення, що перетворюються на культурні цінності завдяки своїй індивідуальній неповторності, іншими словами, мають стосунок до національної культури чи культури загалом. Такі верстви неодмінно «узурпують» лідерство у «культурній спільноті».

Проте можливість такої узурпації ускладнюється постколоніальною ситуацією та несподіваною поліетнічністю суспільств. Микола Рябчук влучно змальовує курйозність української ситуації: український інтелектуал у будь-яких своїх текстах неодмінно збивається на національну проблематику через історичні обставини й українське сьогодення, що аж ніяк не сприяє лікуванню історичних неврозів.

Узагальнюючи позицію та поведінку інтелектуалів ХХ століття, можна погодитися з Альфредом Вебером щодо розпорошеності цієї групи, яку не можна навіть назвати класом, лише апендиксом до певного класу чи соціальною стратою. Можна частково скласти опис певних його представників, але не можна виокремлювати якісь цілісні й властиві всім інтелектуалам ознаки, крім, хіба, освіти.

Як зазначає Борис Дубін, упродовж ХХ століття можна спостерігати запад раних і дифузних форм згуртування інтелектуальних груп, як-от течія, рух, «віяння» з притаманними їм традиційними взаєминами між провідником і послідовниками. Натомість набувають функціонального значення та соціального попиту організації менеджерського типу. Зростає престиж експерта, а разом і залежність суспільства від фахових знань та інструментальних умінь повсюдного й невидимого професіонала, залежність, що набуває вигляду тиражованих масмедіями масових жахів щодо тотальної маніпульованості, ірраціональних припущень щодо глобальної небезпеки тощо.

Триває еволюція, котра змушує адміністративні інстанції звертатися до фахівців, чієюю одинокою функцією стає оцінювання конкретної ситуації на ґрунті власних знань. Особливістю такої мобілізованої компетенції – капіталу експертизи – є незалежність від інституції, що цієї експертизи потребує. Ремі Ленуар підкреслює, що експертиза чинить щось на кшталт мо-

рального впливу, який, безперечно, ґрунтується на знанні («специфічному капіталі» фахівця). Таке знання продукує «нормативні факти», кваліфікації й декваліфікації, що мають правовий статус. Мандат експерта – не винятково технічний мандат, а здатність визначати норми, – посередництво не у виборі технічних можливостей, а у ціннісному виборі.

Повертаючись до українського контексту, варто артикулювати брак публічної сфери, брак органічних інтелектуалів в українських університетах (за Грамші, інтелектуалів, які перебувають у діалозі з сучасними соціальними рухами, поєднують у собі науковця, викладача, соціального критика і громадянина), брак університетів, які могли би впливати на політичні процеси (політику тут слід розуміти у широкому сенсі слова як усю сукупність людських стосунків у їхній реально-соціальній структурності, у їхній продуктивній силі впливу на світ). Українські інтелектуали, на жаль, подібно до своїх іспанських, мексиканських, румунських, турецьких (і цей перелік можна продовжити) колег посідають маргінальну позицію в суспільстві, можливо, частково через поширений антиінтелектуалізм, тривіальність і примітивність державних діячів. Виходом із цієї ситуації може бути або активна участь українських інтелектуалів у політичній діяльності через демократичні чи партійні політичні механізми (що тепер найдоречніше) чи бодай обстоювання власної гідності, фахової компетенції та цехових прав. □

Інфікованість елітизмом

Андрій Репа

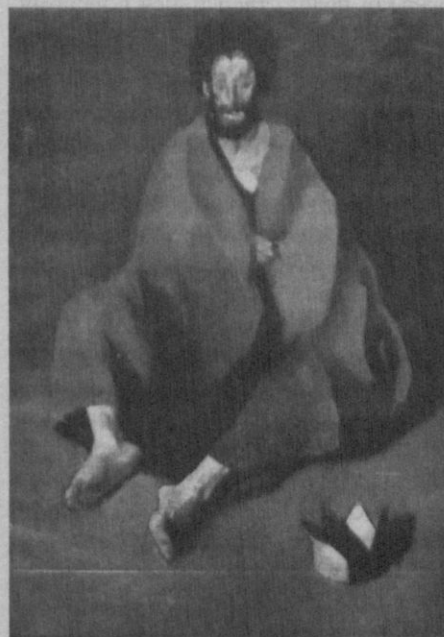
Кажуть, уже знову не модно критикувати світ: годі його пояснювати, треба змінювати... Але реально змінюють цю країну кримінальні «братки», а інтелектуали, ніби залишаючись осторонь (так краще видно), зазвичай прагнуть усе пояснити і впорядкувати: в давнину – окропити світ свяченою водою, в модерні часи – виправдати чи затаврувати його на суді історії. О, це велична місія: творити, поширювати й відроджувати універсальні смисли та цінності, берегти «культурну» пам'ять від варварства цивілізацій і дикунства технологій! Із часом, проте, інтелектуал перестав відмивати чорнилом світ від невігластва, щоб зробити його прозорим як той кришталь, а зосередився на самому чорнилі, себто на умовах власної можливості та функціонування.

Якось раптом стало зрозуміло, що «війн» і «клерк» – це інтелектуали (як казав Антоніо Грамші), органічно злютовані в одне ціле з «розумно мислячою» державною системою так, що сама належність до неї вже й робить індивіда мислячою чи немислячою тростиною. До того ж чітко виразилося, як нероздільно зчеплені фізичне насилля та традиційно приписуване інтелектуалові насилля «символічне». Це друге так чи так міг відчутти на собі кожен – вже зі шкільної лави, – ступаючи на тернову стежку «олюднення»: нормалізація, мобілізація, індоктринація, на-

пучування, монополія на «культурний» капітал, снобізм тощо. Фізичного насилля не буває без «фрази», без дискурсивного домінування – змусити мовчати або говорити, розташувати одних та інших з різних боків стіни чи барикад, залякати чи затуркати... Інтелектуальні насилля встановлюють межі комунікації, проте й водночас є умовами її становлення (конфлікт, незгода, цензура та витіснення, самовиправлення та мімікрія, фетишизація імен і шкіл, інтереси кар'єри чи певної інституції, чистка та мода на ідеї, фрагментарність знань, ревності, конкуренція, бажання духовного лідерства, «Едипів комплекс» і престиж тощо). Елітизм – їх найновіша конфігурація в нашому суспільстві.

Еліта – це «хороші» інтелектуали?

Хоч якою парадоксальною вам видається ця заява після того, як ви дочитаєте цей есей, однак я говоритиму тільки про «хороших» інтелектуалів. Не про якихось сумнівних «володарів дум». Тут я змушений удатися до певної фантазійності, а радше – до «подвійної» ідеальності: культурної та соціальної. Тобто мені йтиметься про критика літературного як взірцеву фігуру в справі транслявання та модифікування гуманітарних надбань давнини і сучасності, а також про критика в термінах ідеальних типів соціальної раціоналізації та конфлікту.

Корнеліу Баба.
Божевільний король (1976)

Поширений тип сучасного літературного критика – це іронік, страшенно різноманітний і несподіваний, чудернацько багатолікий Протей, що так вабить студентів своїми фокусами та панібратством. Він не цікавиться політикою, але постійно щось говорить про систему та владу, адже він не хто інший, як просто неоліберальний «вискочка» та безпринципний «шестёрка». Дрібнобуржуазний критик автоматично перетворюється на «деконструктивіста», інакше й не можна – не буде «продаватися». Адже деконструкція – це аж ніяк не відповідальна і небезпечна критика ідеологій, а творча гра, нескінченне відсилання одного знака до іншого, лабіринт значень та інтерпре-

тацій (такий собі спагеті-структуралізм а la Умберто Еко), польова філософія культури, за віросповіданням якої Бог, жінка, смерть, лайно – все це текст і дискурс. Якщо це і не догодить комусь, то завжди можна звалити все на ту ж таки грайливість гуманітарії, лікувальну несерйозність іронії або цинізм епохи. Своє завдання такий критик убаває в жертвовному самоzapereченні та самокорекції, в нейтралізувальному конфлікті інтерпретацій, перестрибуванні з одного на інше під спільною парасолькою святих принципів демократії та мультикультуралізму. На фотознімку цей критик завжди задоволено кривиться, іронічно пускає бісики. Адже нескінченність інтерпретації та заплутаний «пісок» космосу знаків забезпечує йому професорський хліб до самої старості.

Загалом, критик-деконструктивіст є породженням суспільства споживання. Звідси – така популярність рецептивної естетики, мисливства на референції та камлання Автора в літературознавстві. Суспільство критиків-споживачів, власне, нічого не виробляє, а тільки відтворює (інтертекстуальність, цитатне мислення, що паразитує на «елітарних» дискурсах минулого, продаючи його зі «знижкою», прийнятною для безперервного конвеєра студентських мас), відсуваючи статус праці, яка неминуче вимагає монотонності та невмотивованого витрачання часу, на маргінес.

Поруч із дрібним буржуа пліч-о-пліч третяться еліта, каста обраних інтелектуалів, що над усе вимагають від са-

мих себе дистинкції смаку та знання, що були б недоступні іншим, «простішим» критикам. Тому такий тип критика методично практикує аскезу, ексклюзивність та академічний аутизм. Адже щоб мати доступ до рідкісних речей, треба випрацювати свій *modus vivendi*, відшукати ключики до узагаль-

нень і дефініцій, що дадуть змогу поставити інших «на своє місце». Це змушує цікавитися здебільшого пошуком шифрів та кодів: по-перше, щоб вирізнятися серед загалу, по-друге, щоб той загаль позиціонувати. Можливо, ідеальною парадигмою для цієї гуманітарної аристократії є психоаналіз, де завжди превалювали кастовість, дороговизна, естетизм, доступ до втаємниченого знання, витончене сибаритство на межі шифрованого збочення.

Жак Лакан в «Етиці психоаналізу» говорив, що «*ne pas céder sur son désir*» (не поступатися в своєму бажанні) є найвищим гаслом етики. Здається, саме тут неодмінна умова будь-якого інтелектуального аристократизму. Але на цьому постулаті «затятости» свого фантазму тримається і критик-пролетар. Адже «пролетар зв'язаний не з буржуазією, а з аристократією: як аристократ монотонно відтворює ту саму форму аристократичного існування, так і пролетар постійно відтворює ту саму форму праці» (Боріс Гройс). Сам термін «критик-пролетар» звучить для наших вух химерно і парадоксально (пролетаріят – це антиклас, «дірка» в реальності; за посередництва цієї структурної негативності, як уперше показав Маркс, організовано історичні та суспільні категорії). Проте в цьому випадку він сигналізує нам про мрію революційних змін у гуманітарній епістемі (щоправда, так легко не відкупишся, потрібні серйозні трансформації на глобальному рівні!), аби утопія звільнення гуманітарної науки від лещат ринку (індустрії розваг), вузької спеціалізації (яка призводить до техніцизму або містицизму інтелектуалів), а також трансформація статусу інтелектуальної праці ствердилися в нашому суспільстві.

Расизм *numerus clausus*

Коли мова йде про «еліту», насправді бризкають газовим балончиком в очі, щоб за цим кислотним чадом контрабандою протягти поняття *влади* і *капіталу*, кланів і каст, номенклатури (радянське слівце, яке сьогодні підмінили хтонічним «олігархи») і «панівного» класу. Тому так незграбно подекуди відмінюють словосполучення: від урядової і регіональної до національної і духовної еліти, нехтуючи згадкою про конкретні кланові угруповання, політичні блоки, бізнесові об'єднання, «бюджетні» структури... Ми спостерігаємо своєрідний сублімований варіант самоцензури: залежно від «градусу» політичного дискурсу, від патосу і місця говорять то про бізнесменів, що «грабують усю країну», то про «економічну еліту, що реформує відсталу економіку»; то про жебраків-«бюджетників», напівзничавілу розпорошену інтелігенцію, то про «цвіт нації, творчу еліту»... Для деяких романтиків «красивий» термін є зайвим приводом помріяти про «найкращих», «обраних», «сильних», «багатих», «най-най» козирних...

На мій погляд, «елітизм» є загальною стратегією *відрізнення* чогось одного від решти, всього іншого. Він керується принципом ієрархії; має чіткий імператив – *звестися*, тобто не вирватися, піти вперед або ж заглибитися, зануритися у безодню практик (знань, вірувань) або фіксацій (цінностей, статусів), а «поміститися» у такий точці

соціокультурного імаго, де про «інших» можна говорити гомологічно, узагальнено, схематично (немовби з висоти пташиного польоту). Який-небудь партійний лідер, уживаючи фізичний термін «маси» стосовно робітників і селян у створенні загальних політичних проєктів, поводить так само «елітарно», що й Генрі Мілер, який говорив, що «ср...в на всіх із високого дерева» (хоча й мотивації в обох можуть бути діаметрально протилежні). І це ще в кращому випадку (назвімо його «аналітизмом», адже узагальнюючи так, і політик, і поет можуть «підноситися» в ім'я нібито пошуку істини), бо частіше в наші дні відбувається впровадження практик, за висловом П'єра Бурдьє, «інтелектуального расизму» (*racisme de l'intelligence*). Це особливий, досить витончений вид дискримінації більшості за рахунок упровадження підкреслено «наукового» дискурсу у виборі відповідальних рішень. Влада технократичного типу природно жадає від компетентної науки свого обґрунтування й легітимації. Але також на рівні системи утворення різного роду класифікацій, тестування, показники IQ, позбавлення школярів права на помилку або на альтернативні форми вираження роблять «натуральним» виключення одних перед незначною кількістю інших, підкреслюючи «стандарт» і єдино правильну лінію розв'язку задачі. В такий спосіб, уважав Бурдьє, панівний клас легітимізує своє соціальне місце, представляючи його природним наслідком загальної класифікації:

Шкільний розподіл є евфемізованим, а значить натуралізованим і абсолютизованим розподілом соціальним. Він цензурує, ніби алхімічно перетворює поділ за соціальними класами на розбіжність розумових здібностей, «обдаровань», тобто удає, буцімто йдеться про природні розходження. Релігійним доктринам нічого подібного й не снилося. Освітній розподіл – це узаконена соціальна дискримінація, санкціонована наукою. Виникнення тестів на розумові здібності <...> спричинене появою всередині освітньої системи – водночас із твердженням її обов'язковості – учнів, із якими система не знала що робити, бо ті були не надто «пристосовані» чи то «обдаровані», тобто не дістали в сімейному колі настанов, необхідних для функціонування шкільної системи: культурного капіталу й готовності слідувати освітнім санкціям. Тести для вимірювання соціальної пристосованості, що її вимагає школа – в чому й полягає їхня провісницька цінність у визначенні шкільної успішності, – створено, щоб завчасно легітимізувати ті шкільні вердикти й рішення, які узаконюють практику тестування¹.

На думку французького соціолога, «інтелектуальний расизм» в освітній та професійній сферах останнім часом посилювався через безпрецедентну навалу осіб, котрим бракує соціальної пристосованості, що її вимагає система. Величезне число таких *deshérités* (осіб без необхідної культурної та політичної спадщини) знецінює і звання, і місця, які вони бажають отримати. Звідси (але й не тільки) сплеск мрії про *numerus clausus*, про протекціоністські заходи проти «емігрантів» у багатьох освітніх і професійних колах, про «зім-

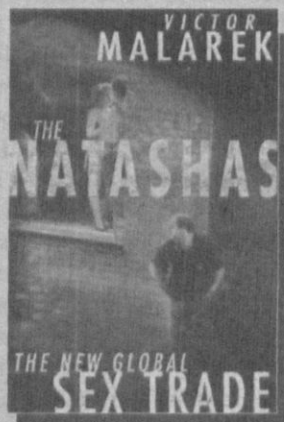
нення рядів» визначеної кліки «сильних і розумних» світу цього, про монополію на культурний, політичний та інші капітали тощо. Все це можна вважати тенденцією, яка загальмовує нормальний розвиток демократичних процесів. Як зазначає український дослідник Віктор Танчер, «елітизм розквітає там, де слабо розвинуте громадянське суспільство, виступаючи компенсаторним механізмом відсутності його інститутів. Помічено, що найбільшого поширення теорії еліт отримали в «неуспішних» країнах західної цивілізації, на периферії Європи, де панування кланових епіллот гальмувало розвиток громадянського суспільства»². І це наше сьогоднішнє. Ми занурилися в катастрофічний стан перетворення всенародних демократичних виборів на корпоративну вечірку еліти. До речі, чи ви помітили, як усі спокійно проковтнули нещодавні події в Азербайджані («президентська династія»? о, ви не знаєте місцевої вдачі, їм це тільки на користь!), а «оксамит» революції в Грузії напалохав практично всіх «великих світу цього»? І ще раз нагадав: треба посилювати, ускладнювати «технології»...

Неоліберальна еліта

Виходить тоді, що на «просунутому» демократичному Заході, до стандартів якого ми всі прагнемо, більше немає еліти та й з «інтелектуальним расизмом» уже покінчено? Мені так не здається. Наведу лише невеличкий «лексичний» приклад. Іще від часів Косова та перших боїв у Чечні нас привчають до нової мілітарної лексики, яка недовзначно апелює до дискурсу медицини. *Зачистка, видалення, точечне націлення, операція...* Сприймаючи Путінову чи Бушеву медійну риторіку, можна дивуватися неминущості Ніцшевих метафор: світ – це шкіра, місцями уражена хворобою. Буш демонструє нове фізіогномічне уявне в геополітиці: «Ми покінчили з бороданями, тепер візьмемося за вусанів» (ішлося про Афганістан та Індію, але ці метонімії можна екстраполювати на більшість сусідніх націй). Таке враження, що стерилізований Захід проводить на волохатому дикунському Сході гуманітарну епіляцію, пластичну хірургію геополітики. Медикалізуючи політичний дискурс, украй важливо поставити компетентний діагноз. Відтак немає ворожих країн, є просто хворі системи, які потребують гуманітарної допомоги або хірургічного втручання (скажімо, видалити Садама з його клікою, ніби уражений орган, імплантувати опозиційний уряд, що перебував в екзилі). Коли ми дізнаємося, що різанину провадили «хірурги» (професіонали, спеціалісти, експерти), наш праведний гнів ущуває, ми заспокоюємося: треба, то треба. Центральне питання в цьому процесі: хто має право виписувати рецепти, хто виступає носієм компетентного знання про критерії норми? Звісно, все ті ж «професіонали, спеціалісти, експерти»... Ось вона, праведність цього світу, його еліта. □

¹ Pierre Bourdieu. *Questions de sociologie*. – Paris, Minuit, 1984, с. 266–267.

² Цит. за: Ж. Т. Тощенко. «Еліта? Клан? Касты? Кліки? Как назвать тех, кто правит нами?». *Социологические исследования*, 1999, №11, с. 126–127.

Victor Malarek
The Natashas
The New Global Sex Trade
Viking Canada, 2003

Канадський журналіст українського походження, автор чотирьох книжок Віктор Маларек став відомий у 1971 році, провівши скандальне журналістське дослідження трагічних самогубств трьох хлопців-підлітків у монреальській дитячій колонії. У новій книжці «Наташі. Нова світова сексторгівля», що вийшла в Торонті, він пише про злочинний бізнес, який, за даними ООН, зростає найшвидше від усіх галузей організованої злочинності: купівлю та продаж людського тіла для потреб світової секс-індустрії. Щороку до сексуальної торгівлі залучається майже два мільйони осіб – переважно жінок і дітей. Це одне з найменш висвітлених порушень прав людини.

Маларек описує трагічні долі жінок і дівчат, що стали жертвами цієї цинічної торгівлі. Він наводить свідчення про підготовчі центри в Сербії, де дівчат-підлітків з України, Молдови й Румунії ознайомлюють зі світом проституції, відвідує такі пошматовані війною регіони, як Косово та Боснія, викриваючи злочини, що їх там чинять миротворці ООН. Він демонструє скандальне процвітанню сексторгівлі в Європі, Ізраїлі та Північній Америці, розкриває роль, яку в цьому відіграє інтернет із його сотнями віртуальних борделів.

Гостре і пристрасне дослідження Маларека спрямоване на викриття людей, пов'язаних із сексторгівлею: звідників, політиків, правоохоронців. Приголомшливі свідчення про корумпованих урядовців, поліціантів-перевертнів і самовдоволених політиків складаються в одне тривожне послання, що його – на думку Маларека – аж ніяк не можна ігнорувати. Він переконаний, що тільки негайні й об'єднані зусилля провідних країн світу зможуть покласти край цьому брутальному зневаженню людських прав.

В.М.